

МЕДИЧНА КНИГА В УКРАЇНІ В ХУІІІ СТ.

Медична література в Україні відома з часів Київської Русі. Це були переклади (цілого твору або його частин) чи тлумачення праць класиків античної або середньовічної медицини. У церковних та інших творах поряд з текстом релігійного змісту подавалися відомості з медицини, астрології, математики. Особливим попитом користувалися праці Гіппократа, Арістотеля. Популярними в ХУ - ХУІІ ст. були коментарі римського лікаря і природодослідника ІІ ст. н.е. Клавдія Галена до праці Гіппократа «Про природу людини».

У ХУІ - ХУІІІ ст. поширюються рукописні лікарські поради (приміром, «Лечебник Строгановских лекарств о врачевании от всяких различных болезней и о всяких зеленых спусках и многих лекарствах», «Вертоград» або «Прохладный вертоград», різні «Травники», «Зельники» тощо). За змістом та походженням лікарські поради можна умовно поділити на: «Лечебники» - збірники рецептів; «Травники»; «Вертогради» (здебільшого, переклади зарубіжних медичних книг і рецептів). Саму назву «Лечебник» перейнято з латини, а назви «Цвітник» та «Вертоград» (сад) прийшли з духовної літератури і тому в лікарській справі не мали постійного певного значення. «Цвітниками» називали книги не тільки з медицини, а й змішаного змісту. Розповсюджували і друковані праці з медицини (надходили з Західної Європи). З них робилися рукописні копії та переклади. Деякі рукописні довідники (календарі та лікарські поради (більшість - польською мовою) містили відомості з природничих наук. З другої пол. ХУІІІ ст. зростає кількість порадників староукраїнською мовою (наприклад, «Лечебник, сиречь Книга докторская»).

За загальноєвропейською тенденцією, лікарські поради (як правило, збірники, підготовлені упорядниками) називалися «Лечебниками». Це були копії різного характеру творів, виписок з книг, тому часто серед історичних, богословських та інших праць вкраплялися і відомості з медицини, фізики, астрономії. А рецепти, в свою чергу, межували з молитвами про здоров'я, даними про бджільництво, відомостями з народної медицини, замовляннями, релігійними сюжетами¹. У «Сборнике» (1760 - 1780), крім виписок з медицини, є копія книги С.Венечанського «Способы и наставления...» (СПб., 1776)².

Досліджуючи історію вітчизняної книги ХУІІІ ст., слід зважати на те, що наука та культура в різних

регіонах розвивалися неоднаково. Медицина, хоча й рухалася у фарватері науки, відставала від західноєвропейського рівня.

На Правобережній Україні, яка входила до складу Польщі, медичні установи мали давні традиції. Було багато аптек, значну роль відігравала цехова медицина. Навчальні заклади (зокрема Замоїська академія) мали медичні факультети. 1784 року було відкрито медичний факультет у Львівському університеті.

На Лівобережжі медичних працівників готували шляхом учнівства, оскільки в цьому регіоні спеціальних навчальних закладів до ХУІІІ ст. не існувало. Тут в основному розвивалася церковно-монастирська та цехова медицина³.

Багато української молоді студіювали медичну справу у вищих навчальних закладах Польщі, Німеччини, Росії⁴.

За дослідженнями В.Плюща, перу українських вчених-медиків у ХУІІІ ст. належить 322 наукові праці (з терапії, інфекційних хвороб, хірургії, гігієни, акушерства, фармакології, токсикології, з проблем чуми та боротьби з нею)⁵. Чимало медичних книг перекладалося з іноземних мов. У свою чергу, деякі праці українських медиків були відомі в країнах Європи. Крім цього, українські вчені написали 57 оригінальних підручників і монографій (наприклад, Н.Амбодик-Максимович (1744 - 1812) став автором першого вітчизняного посібника з акушерства й педіатрії «Искусство повивания, или наука о бабычем деле» (СПб., 1784 - 1786), «Анатомо-физиологического словаря», «Руководства к познанию и врачеванию болезней», «Врачебного вещества, или описания целительных растений» та ін.)⁶. Перший вітчизняний епідеміолог, вихованець Київської академії Д.Самойлович опублікував «Краткое описание микроскопических исследований о существе яду язвенного...», «Способ самый удобный повсеместного врачевания смертоношной язвы, заражающей чумы»⁷. Його праці, видані переважно в Петербурзі та Москві, потрапляли й в Україну і зосереджувалися у приватних бібліотеках учених, книгозбірнях навчальних закладів, монастирів тощо.

У рукописі «Фармакопея, или Аптека, или Врачебница», різних місячниках подавалися передбачення та лікарські поради⁸.

³ *Отамановський В.* Розвиток аптечної справи на Україні з середини ХУІІ ст. до початку ХІХ ст. // Фармацевт. журн. - 1963. - №6. - С.60.

⁴ *Плющ В.* Нариси з історії української медичної науки і освіти. Кн.І. Від початків української державності до 19 століття. - Мюнхен, 1970. - С. 137, 243.

⁵ Там само. - С.142.

⁶ *Чистович Я.* Очерки по истории русских медицинских учреждений ХУІІІ столетия. - СПб., 1870. - С. 198.

⁷ *Бородий Н.К.* Д.С.Самойлович (1742 - 1805). - М., 1985. - С.70.

⁸ Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського, ф.1, 697. арк. 62. (Далі посилання на це джерело в тексті).

¹ *Сперанський М.* Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в г.Нежине. - К., 1905. - Вып. 3. - С.26.

² *Лебедев А.* Рукописи церковно-археологического музея Императорской Киевской Духовной Академии. - Саратов, 1916. - Т.1. - С. 468.

У копії книги «Аппендикс или придаток» (СПб., 1748), що є збіркою праць різних авторів) йдеться про цілющі властивості рослин та домашнє самолікування (ф. 30, № 123). Для цих цілей призначався і рукопис «Книга Прохладный цветник названная, собранная от многих различных врачей, к содержанию человеческого здравия надлежащая» (ф. 160, № 61).

Нерідко науковий матеріал спрощувався, викладався на побутовому рівні. Це розширювало коло читачів, але поменшувало наукову цінність збірників. У більшості вони розраховувалися не на лікарів, а на духовенство, міщанство, дрібних поміщиків, військових, купців, освічене селянство. І лише деякі з цих книжок могли слугувати посібниками для медичних шкіл, довідниками для спеціалістів.

Якщо в першій пол. ХУІІІ ст. в Україні були поширені книги, написані латиною та польською мовою, то з другої його половини зростає попит на ті, що написані російською, французькою, німецькою мовами. Деякі праці переписувалися на замовлення духовенства та інших маєтних людей. Основними виконавцями були канцеляристи, ченці, студенти, нерідко лікарі чи аптекарі. Про це можна дізнатися, скажімо, з лікарського порадника ХУІІІ ст., написаного скорописом. На його заголовному аркуші значиться: «Сія книга глаголемая Ковженец, содержащ медикаменты выборнейшия, переведена с латинского на русский диалект и переписанная, содержится в аптеки Глуховской, она ж тою аптеки провезора Юанна Меера с дозволения списана 1744 году февраля 26 дня в Глухове». Переклав цю книжку І.Максимович у Москві в 1730 р.»⁹.

Найбільший фонд рукописів мала бібліотека Київської академії. Написані вони переважно латиною. Це, зокрема, «Про частини людського тіла» (1742), «Дещо про хвороби» (середина ХУІІІ ст.), «Огляд різних хвороб», рукопис книги доктора Лейпцизької академії Г.Людвіга «Анатомія», «Медичні паталогії», два лікарських збірники, «Медичні помітки» А.Масловського¹⁰ та ін. На рукописі (італійською мовою) «Фармакографія» є помітки, зроблені митрополитом Євгенієм (Болховітіновим). У рукописній книзі кінця ХУІІ - поч. ХУІІІ ст. Д.Веделя «Практичне лікування з новими помітками» є рецепти, позначені 1702 і 1743 рр. Рукопис «Фізіологія» має надпис латиною: «Ця книжка належить бібліотеці київського студентського товариства. 1797 р.»¹¹.

Однак в ХУІІІ ст. заможні верстви населення почали віддавати перевагу друкованим книгам. Особливим попитом користувалися видання з медицини. Їх купували на ярмарках, у крамницях, замовляли у видавництвах, виписували з-за кордону. Друковані книги й рукописи потрапляли до приватних зібрань або до бібліотек, у тому числі й монастирів, навчальних закладів. Саме в останніх та в приватних зібраннях учених-фахівців зосереджувалися наукові книги з медицини.

У Київській академії фонд друкованої книги до

пожежі 1780 р. нараховував близько 12 тис. книжок, мав і велику кількість рукописної літератури. Під час пожежі більшість книг згоріла. Так, за даними С.Верхратського та П.Заблудовського, з 2,5 тис. книжок, переданих П.Могилою, залишилося лише три¹².

У складі колекцій архімандрита Білозерського Іакінфа (Карпинського), викладача риторики І.Самойловича, подарованих Київській академії, були також книги з медицини.

За каталогом 1791 р.; з 5534 книжок бібліотеки Київської академії сорок - з медицини¹³.

У формуванні бібліотеки Київської бурси активну участь взяв М.Бантиш-Каменський. Заведений ним у 1768 р. каталог містив 1147 позицій, серед яких такі праці з медицини: «Слово о свойствах и пользе растений», «Слово о нынешнем состоянии врачебной науки в России», «Слово о пользе прививной оспы». Перші дві - дарунок ученого¹⁴. Були тут й інші його книги, а також 108 книг єпископа Севського і Брянського Кирила (Флоринського). Серед них - «Слово о пользе прививной оспы» С.Забеліна, «Способ, как сельским обывателям пользоваться себя в оспе», «Слово о нынешнем состоянии врачебной науки» Й.Еразма, «Анатомічні таблиці» (латиною) Д.Августа та ін. З подарованого намісником Києво-Братського монастиря, ієромонахом Варлаамом (Воланським) зібрання книг було п'ять медичних¹⁵. Про місце медичної книги у фондах бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів свідчить, зокрема, каталог бібліотеки Бердичівської колегії кармелітів (1781), в якому значиться 3467 книг, з них - понад 70 з медицини (ф. 1, № 6413).

Бібліотечні та книжкові реєстри в ХУІІІ ст. створювалися без загальної форми опису книг, тобто довільно. Заголовок міг починатися з автора, за назвою чи за початком титулу. Назви книг, як правило, скорочувалися, видозмінювалися. Місце і рік видання позначалися рідко. Були помилки в написанні прізвищ, вихідних даних тощо.

Монастирі, особливо великі, мали свої шпиталі та бібліотеки, де було багато медичних рукописів. Чимало з них не дійшло до нашого часу. Так, з фонду Києво-Печерської лаври залишилося 415 рукописів, Златоверхого Михайлівського монастиря - 132¹⁶ (є й праці з медицини ХУІІІ ст.). У бібліотеці Софійського собору були такі медичні книги, як: «Хірургія», «Збірник кінця ХУІІІ ст.» (обидві - латиною), «Краткий лечебник митрополита Новгородського Гавриила (Петрова)».

В описі Судецького монастиря Київської православної єпархії (1765) зареєстровано 38 церковних книг і два лікарських порадники Києво-Печерського та Московського (1730) друку. В описі Троїцького монастиря Київської єпархії з 22 книжок - три «Лечебника»*

⁹ Змеев Л.Ф. Русские врачебники: Исследование в области нашей древней врачебной письменности. - СПб., 1895. - С.130.

¹⁰ Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии. - К., 1875. - Вып. 2. - С. 437-439.

¹¹ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. - М., 1891. - Вып.1. - С. 237.

¹² Верхратский С.А., Заблудовский П.Ю. История медицины. - К., 1991. - С.201.

¹³ Петров Н.И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. - К., 1908. - Т.5. - С. 300-470.

¹⁴ Петров Н.И. Акты и документы... - К., 1906. - Т. 3. - С. 386.

¹⁵ Там само. - Т.3. - С. 386 - 416.

¹⁶ Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. - М., 1896. - Вып. 2. - С. 7.

* За каталогом стародруків Я.Запаско та Я.Ісаєвича їх не знайдено жодного. Чи то вони були невірні описані, чи залишаються невідомими для книгознавців.

(два «Киевской печати» і один «Львовской печати») (ф. II, 27772).

Интерес до медицини виявляло й козацтво, про що свідчать їхні приватні зібрання (ф. II, 6781).

Збільшення кількості лікарів та студентів медичних навчальних закладів спричинило зростання потреб на наукову медичну літературу. У другій пол. ХУІІІ ст. на російську мову було перекладено цілу низку зарубіжних книг з медицини (швейцарського лікаря Тіссо «Наставления народу в рассуждении его здоровья», з французької - «Путь к здравью или наука сохранять свое здоровье», з англійської - багатотомну працю Бухана «Полный домашний лечебник» та ін.). У 1792 - 1794 рр. виходить перший у Росії медичний журнал «Санкт-Петербургские врачебные ведомости».

Попри доволі високі ціни на книжки, видання з медицини не залежувалися в книгарнях (порівняємо: книга середніх розмірів коштувала від 50 коп. до 3 крб., що становило, приблизно, місячну платню дворового робітника або вартість корови)¹⁷. У Києві книжки передавалися і до бібліотек (приміром, до Києво-Печерської лаври).

Друкування медичних праць на землях України мало свої особливості. Найсприятливіші умови для видрукування книжок природничо-наукової тематики, у тому числі й з медицини, склалися в західноукраїнському регіоні. У ХУІІІ ст. в Україні вийшло гражданським друком 34 книги (за іншими даними - понад 70)¹⁸, серед них чотири - з медицини, зокрема «Рассуждение о воде, всеобщем врачестве... с латинского языка на российский переведенное» Ф.Гофмана (зберігається в ЦНБ).

Ця праця достеменно відбиває стан медицини тих років. Автор подає відомості з фізіології кровопостачання тканин та «переміщення соків». Старіння тіла пояснює судинною дистонією внаслідок переїдання та неправильного життєвого укладу. Критикує старі методи лікування сіркою, ртуттю, опіумом, селітрою та іншими речовинами. Лікування має бути індивідуальним, стверджує Гофман, і подає рецепти проти різних захворювань (Гр. 5319).

Праці з медицини виходили різними мовами -

німецькою, польською, російською, латиною, якою було надруковано чимало видань в останню третину століття (друкарня Піллерів, Львів). Німецькою мовою опубліковано «Суспільне використання лазнів у Люблині» К.Крочковського, «Інструкцію для лікарів і хірургів при укладанні опису трупів», «Мистецтво акушерства як для практичного використання, так і для вивчення на курсах».

Вагома спадщина ректора медичної колегії у Львові А.Крупинського (1744 - 1783). Він є автором «Трактату про гостру лихоманку», «Остеології або науки про кістки людського тіла для потреб лікарів та повсякденного вжитку», «Науки про м'язи та сухожилля» тощо (друкарні Піллерів, Почаєва). Більшість його монографій мали характер підручників і тому користувалися популярністю і протягом наступного сторіччя¹⁹.

Примітні також праці «Наука здоров'я, або ефективні засоби, з допомогою яких здоров'я зберегти можливо» Л.Корнаро (друкарня Львівської академії), «Правила здоров'я і довгого життя» К.В.Гуфелянда (друкарня Г.В.Віхмана, видано коштом К.Б.Пфаффа, Львів). Компіляції з цих творів були доволі популярні на рубежі ХУІІІ - ХІХ ст.

У Львові та Варшаві (1780) вийшло друге видання відомої на той час у Східній Європі книги Е.Сікста «Про теплиці в Шклі». Ця праця з бальнеології стала значною подією в медицині України (видано коштом власника львівської друкарні Й.А.Посера). Взагалі, меценатство заможних осіб або установ (книги виходили з присвятами їм) було явищем типовим²⁰.

Відомості з різних галузей знання, зокрема й медицини, містила праця Б.Хмельовського «Нові Афіни» (Львів), яка витримала три видання (1746 - 1754).

Підсумовуючи огляд медичних книг ХУІІІ ст., можна зробити висновок, що в них висвітлювалися актуальні для того часу медичні проблеми, зокрема практичні засоби лікування хвороб, особливо інфекційних. Користувалися цією літературою не лише фахівці, а й студенти, освічений прошарок населення. Вона відзначалася доступним викладенням матеріалу, знайомила з передовими досягненнями науки і, відбиваючи рівень знань у цій царині людської діяльності, безперечно, була певним зрізом інтелектуального ступеня розвитку суспільства.

¹⁷ Громбах С.М. Русская медицинская литература ХУІІІ века. - М., 1953. - С. 26-34.

¹⁸ Благовещенська К. До історії друкарень російського цивільного друку на Україні (1765 - 1850 рр.) // Бібліолог. вісті. - 1929. - №4. - С.43.

¹⁹ Плющ В. Нариси з історії... - С.56.

²⁰ Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. - С. 104.

Література

1. *Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю.* Історія медицини. - К., 1991. - С. 213.
2. *Охотський Я.Д.* Рассказы о польской старине: Записки ХУІІІ века Яна Дуклана Охотского. - СПб., 1874. - Т.І. - С. 53.
3. Частная переписка Григория Андреевича Полстики (1750 - 1784 г.г.). - К., 1895. - С.122.
4. Лікарські та господарські порадики ХУІІІ століття. - К., 1984. - С.10.
5. *Аскоченский В.И.* Киев с древнейшим его училищем Академисю. - К., 1856. - Ч.2. - С. 424.
6. *Шип Н.А.* Русско-украинское культурное сотрудничество в ХУІІІ - первой половине ХІХ в. - К., 1988. - С.63.
7. *Сотниченко П.А.* К истории библиотеки Киево-Могилянской академии // История становления и развития академических библиотек: Сб. научн. тр. - М., 1987. - С. 98.
8. *Петров Н.И.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. - К., 1907. - Т.4. - С.125.
9. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн.2, ч.2 (1765 - 1800). - Львів, 1984.
10. *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. - М., 1904. - Вып.3. - №729, 730, 732.
11. Энциклопедический словарь. Начатый профессором И.Е.Андреевским / Под ред. К.К.Арсеньева и Ф.Ф.Петрушевского. - СПб., 1904. - Т. 81. - С. 310.
12. *Микитась В.Л.* Давні рукописи і стародруки: Опис і каталог. - Ужгород, 1961. - С.88.
13. *Нудьга Г.А.* На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки. - К., 1990. - С. 230.